

A RETORIKA ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGE AZ OKTATÁSBAN

Elvi és történeti megfontolások

Létezik-e korszerűtlen és nem korszerűtlen irodalomtudomány? Erre a kérdésre egyáltalán nem könnyű válaszolni. Sőt, alighanem maga a kérdésfeltevés sem helyes. Igaz ugyan, hogy vannak irodalmárok, akiknek működését az utóbbi évtizedek tudományos irányzatai érintetlenül hagyták, de ők többnyire a rendszerező igény korábbi megnyilvánulásai iránt is érzéketlenek, gunyoros kételyük nem azért vonatkozik Gadamerre, mert Arisztotelész szellemében gondolkodnak.

A jelelmélet, a szövegmagyarázás (hermeneutika) vagy a retorika évezredes története arra emlékeztet, hogy az új elutasítása gyakran a régi megtagadását is jelenti. Éppen ezért nem a korszerűséget, hanem az egységes szaknyelv megteremtését látjuk az irodalomtudomány lényegi feladatának. A zűrzavart a különféle irányzatok összeütközése okozza, a fő veszélyt pedig az, hogy némely törekvések képviselői huzár-vágással úgy próbálják megszüntetni a valóban kétségbeejtő eklektikát, hogy valamelyik rokon tudományágra vezetik vissza az irodalomtudományt. Hosszú ideje a nyelvészek körében a legelterjedtebb az efféle rövidre zárás. Bármennyire is korszerűsödött a nyelvészeti stilsztika, lényegénél fogva továbbra sem oldhatja meg az irodalom vizsgálatának feladatait, hiszen nem foglalja az irodalmiság lényegével. Szemléltető példaként az elbeszélő szövegeket elemző második, 1980 szeptemberében tartott ülésről egyik előadását említhetjük. Hans-Heinrich Lieb a következő két előfeltevéssel indította szövegét: 1. az olvasó ismeri a világot; 2. tudja, hogy mi a regény. Ezután nyelvészeti elemzés következett James A *követek* című regényének első sorairól. Joggal állítható, hogy Lieb előfeltevései az irodalom létezési módjának szerves részét alkotják, s így attól a pillanattól kezdve már nem irodalomról beszélünk, amint kizártuk őket a vizsgálatból.

Más példákat is lehetne említeni. Nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a lehetséges világoknak a modális logikából átvett fogalma csakis átfogó, a művészi hatás megjelenítésére is vonatkoztatható szaknyelvbe illesztve válhat hasznunkra.

Mindezeket azért bocsátjuk előre, hogy már gondolatmenetünk kezdetén leszögezzük: a retorikát önmagában nem tartjuk elégséges alpnak irodalmi szövegek vizsgálatához, nagyobb összefüggésrendszerbe illesztése viszont még nincs megoldva.

A retorika érvényességi köre a nyelvtan, a logika, az erkölcs-, a lélek- és a költészet (poétika) tartománya között képzelhető el. Jelekkel foglalkozik, amelyeket rajta kívül a nyelvészet, bölcsélet, az esztétika és a szövegmagyarázat is vizsgál. Elvileg a nyelvi közlés összes törvényszerűségének, általában a szöveg létezési feltételeinek

rendszerzésére vállalkozik. Az eddigi retorikai hagyomány mindazonáltal legtöbbet a stílus, a másodlagos jelentések, a fölszínibb szerkezetek vizsgálatokor lehet segítségünkre. Éppen ezért – gyakorlati célkitűzésünknek megfelelően – ezúttal kizárólag a stílus retorikai vizsgálatával foglalkozunk. Érvelésünk mögött azonban mindvégig ott kell sejtetni a hátsó gondolatot, amely szerint a stílus a retorizáltságnak csak fölszíni megnyilvánulása. Fontanier is érezte ezt, hiszen a nagyobb szerkezetek tárgyalásakor, rendszere végén már beszédhelyzetek osztályozásával kísérletezett. A retorizáltságnak nyilvánvalóan küldő és vevő a fő mozgatója – ahogyan azt például Cicero képzelte. A nehézség onnan származik, hogy a felszínibb és mélyebb szerkezetek kapcsolódását ma már sokkal bonyolultabb kölcsönhatásnak látjuk, ezért pillanatnyilag nehezen lenne kivihető a retorizáltság egészének vizsgálata. A stíluson kívül az idő- és térszerkezetek poétikai összefüggései is olyan közeget alkotnak, amelynek előzetes szemügyre vétele nélkül nem közelíthető meg a közlés retorizáltsága. Ez okozza, hogy a retorikai hagyomány eddigi eredményei csak a stílus elemzéséhez szolgáltatnak gyakorlatilag alkalmazható ismereteket.

A legnagyobb retorikus, Arisztotelész ennél sokkal nagyobb célt tűzött ki maga elé: hármas fölépítésű rendszere egyaránt magában foglalta az érvelés (meggyőzés), az ékesszólás és a szerkesztés elméletét, de az ő felfogását azóta senki nem tudta megközelíteni átfogó igény vagy mélység tekintetében. Utódai nemcsak képtelenek voltak a görög bölcselő tételeinek továbbfejlesztésére, hanem gyakran éppen a rendszerező igényt iktatták ki örökségéből. Arisztotelész a metaforát állította a figyelem középpontjába. Föltételezván, hogy a metafora jelentéstani úr betöltésére szolgál, a hasonlatot a metafora alá rendelte. Számára e két alakzat nem egyéb, mint az állításnak két formája, mely annyit tesz: valamihez hasonlítani, illetve valaminek lenni. A metaforát tekintette hatékonyabbnak azon az alapon, hogy közvetlenül társít, míg a hasonlat enyhíti a meglepetést. Az ókori latin és a klasszicista retorikák szerzői nem hasznosították ezeket az alapvető fölismeréseket.

Mi okozza Arisztotelész fölényét legtöbb utódához képest? Főként az, hogy mondatokban s nem szavakban gondolkozott. A XVIII. század legjelentősebb retorikája, César Chesneau Du Marsais (1676–1756) műve már címével is elárulja e különbséget: *A trópusokról, vagyis azokról a különböző jelentésekről, melyeket egyazon szó egyazon nyelvben fölvehet* (1730). A vállalkozás leszűkítettségét még csak fokozza Du Marsais szemléletének belső ellentmondása: az észelvőség jegyében az osztályozást tekinti a tudományosság mércéjének, de az érzettársítások empirista felfogását választja kiindulópontul, s a lélektani szempont szétzilálja fogalmainak alá- és fölérendeltségét. Ezt a fogyatékoságot elsőként Pierre Fontanier, a következő század legkiválóbb retorikusa ismerte föl. *A nyelvi megnyilatkozás alakzatai* (1830) című főműve éppen ezért használhatóbb; teljesebb osztályozást nyújt, s egyúttal tétova kísérlet arra, hogy a besorolást a szerepkörök elemzése előzze meg, s így újból a mondatközpontság jusson érvényre a tárgyalásban.

A retorika különböző értelmezései történetileg meghatározható érvényű világképekkel függenek össze. Nem véletlen, hogy a retorikát a görög–római ókor teremtette meg, melytől idegen volt különböző kultúrák egyenrangúságának gondolata. A keresztény és hűbéri középkor, illetve a humanista racionalizmus a jelrendszer, illetve az emberi gondolkodás egyetemes törvényszerűségeit hirdette, ezért tarthatta becsben a reto-

rikát. Az empirizmus, majd a romantika a kulturális viszonylagosságnak, a történeti megszokások ismeretének hangoztatásával azután háttal fordított a retorikának, elavultnak vélvén a szemléletet, mely szerint a jelentett elsődleges a jelentőhöz képest. A kutatómunkából teljesen kiszorult a retorika, az oktatásban viszont még sokáig – egyes országokban, így nálunk is, egészen a XX. század első harmadáig – továbbélt Du Marsais felfogásának leegyszerűsített és megcsontosodott változata: díszítő elemek szótárát tanították.

A megújulást a jelentéstan átalakulása tette lehetővé. A több szakaszos és sokáig következtelen továbbfejlődés előzményeként Frege híres, *Jelentés és utalt* (1982) című tanulmányára hivatkozhatunk, melynek alapján ismét sikerült érvényt szerezni a már Sir Philip Sidney által hangoztatott igazságnak: a költő nem állít. Frege saját példájával élve, az Odüsszeusz szónak utaltja nincs, csak jelentése. Nyilvánvalóan ugyanez vonatkoztatható *Az eltévedt lovas* címszereplőjére.

Ez a fölismerés eleinte csak következtelenül érvényesült az irodalomtudományban. Ogden és Richards ugyan jelképet, gondolatot (utalást) és dolgot (utaltat) különböztetett meg *A jelentés jelentése* (1923) című könyvében, s e hármasság lehetővé tette, hogy a metaforát kölcsönhatásként, jelentéstani történésként értelmezzék, de Saussure ezzel szemben jelentett és jelentő kettősséget hirdetett, s szóközpontú jelentéstant igényelt. Az angol nyelvterületen túl a genfi nyelvész álláspontja hatott: Hjelmslev például kifejezésről és tartalomról beszélt, s Gombocz is név és jelentés kettősségével számolt *Jelentéstanában* (1926). Az efféle szemléletet vallók továbbra is szókicserélésként, helyettesítésként fogták fel a metaforát, akár a metonimikus beállítottságú klasszicisták.

A klasszicista retorika művelői valamitől való eltérésnek tartották a költői nyelvet. Felfogásuk azért avult el, mivel nem tudtak választ adni arra a kérdésre: mi is a viszonyítás alapja. A Saussure hagyományát továbbfejlesztő „új retorika” képviselői többféle megoldással próbálkoztak. Jean Cohen *A költői nyelv szerkezetéről* (1966) írt könyvében a prózához, az írott prózához, illetve az írott tudományos prózához viszonyított. Ennek a szembeállításnak az a gyenge pontja, hogy a kiindulópont maga is szemlélhető úgy, mint eltérés, például a beszélt nyelvhez képest.

Greimas *Szerkezeti jelentéstanában* (1966) maga által alkotott metanyelvhez viszonyított, a jelentettet szemáknak nevezett alapegységekre bontotta föl. A hattagú „ μ ” csoport ezt a jelentéstani felfogást vette át *Általános retorika* (1970) című első könyvének írásakor. A liège-i kutatók négy részre osztották rendszerüket: metaplazmának nevezték a hang, illetve a szöveggép, metataxisoknak a mondatfelépítés alakzatait, metaszemémáknak a szókicseréléseket, végül metalogizmusoknak a mondat logikai értékét módosító alakzatokat.

E két megoldási kísérletben közös elem, hogy a szóképek (trópusok) meghatározása szempontjából az a kulcskérdés, vajon a szöveg szintagmatikus folytonosságát megszakítják-e paradigmikus viszonyok. A belga kutatók második, *A költészet retorikája* (1978) című könyvében a jelentett folytonosságának az a biztosítéka, hogy a jelentők érvényességi köre metszi egymást, tehát szinекdoché viszonyban állnak egymással. Egyszerű példaként a következő három mondat választható:

A tej fehér.

A tej fekete.

A fehér tej fehér. Az első mondat várható, azaz folytonos; a második váratlan, megszakított; a harmadik túlzottan várható, fölösleges. A szöveg előre haladását rész—egész vagy oksági összefüggések biztosítják. Ezt a szinекdoché vagy metonimikus várhatóságot időtlen világot jelentő metaforák szakítják meg. Az így keletkező feszültségben rejlik a költőiség lényege.

Miféle ellenvetés hozható föl ezzel az állásfoglalással szemben? Mindenekelőtt arra emlékeztethetünk, hogy a folytonosság és a megszakítottság egyaránt megszokás kérdése. Ami első olvasáskor váratlan, az másodszor várható. A jelentett változatai közül a megmagyarázott metafora megszakítja a jelentett, de nem a befogadás idejét, befogadása gyors lehet; a jelkép a jelentett és a befogadás idejét egyaránt megszakítja, befogadása elvileg végtelen; az allegória megszakítja a jelentett idejét, de a befogadást csak attól függően, hogy milyen előzetes befogadói tapasztalata van az olvasónak, befogadása tehát véges. Óvatosan fogalmazva: *Az eltévedt lovasban* több a megszakítottság, mint *A rab golyában*. Hasonlóan bonyolult a helyzet a jelentő változataival, hiszen a versmérték megszakítja a jelentő, de nem a befogadás idejét, így befogadása viszonylag gyors; a khiaszmusz csak a jelentő idejét szakítja meg, befogadása ezért véges; az anagramma viszont a jelentőén kívül a befogadás idejét is megszakítja, tehát befogadása elvileg megint csak végtelen. Kizárólag az olvasó emlékezetében tárolt ismereteken múlik, hogy mennyi szójátékot talál egy szövegben.

Indokoltnak látszik, hogy levonjuk a következtetést: a „ μ ” csoport rendszere két szempontból is hibásnak bizonyul. Az egyik ellenvetés általános: a retorikai alakzatokat a jelenségek nyitott osztályaiként kell újraértelmeznünk. A másik kiigazítás a költői nyelv lényegéből adott meghatározásra vonatkozik: a metaforák nemcsak megszakítanak, hanem saját folytonosságot is hoznak létre, attól függően, milyen a mondattani szerepük. Ez utóbbival Christine Brooke-Rose foglalkozott. *A metafora nyelvtana* (1957) című könyvében bevezetett osztályozásából az sejtethető meg, hogy a metaforák kétféle, szintagmatikus, illetve paradigmikus folytonosságot teremhetnek. Az ige-metafora az előbbi, a jelkép az utóbbi értelemben idézhet elő erős, a jelző- vagy a megmagyarázott metafora (copulás szerkezet, appositio, hasonlat), továbbá az allegória gyenge megszakítást.

Az elmondottak alapján célszerűnek tetszik, hogy az „új retorikusokkal” szemben inkább a New Criticism, Benveniste és a beszédműveletekről szóló elmélet művelőinek adjunk igazat, s a metaforát mondattani jelenségnek is tartsuk. Searle *Kifejezés és jelentés* (1979) című könyvében a mondat és a megnyilatkozás jelentésének különválásáról beszélt a metafora esetében. Ezt elfogadván, üdvösnek látszik, hogy a metaforát hasonló és hasonlított, betű szerinti és átvitt értelem, a hasonlóságon belüli azonos és különböző, a közösségi és egyéni értelmezés, valamint az egykori és jelenlegi megfejtés között fennálló ellentét kölcsönhatására vezessük vissza, ily módon bonyolítván megszakítottságnak és folytonosságnak a kettősségét.

Mielőtt berekesztenénk a retorika történetéből adódó elvi megfontolásainkat, visszatérhetünk kiinduló tételünkhöz. Talán most már érthető, miért minősítettük elméleti szempontból önmagában elégtelennek a stílus retorikai elemzését, miért neveztük a felszínebb szerkezetek vizsgálatát első szakasznak az értelmezésben. A magunk részéről két teljes igényű retorikai rendszert ismerünk — az egyiket Fontanier, a másikat a „ μ ” csoport hozta létre —, de egyikükben sem megoldott a stílusnál mélyebb

jelentésrétegek vizsgálata. E szűk kereteken belül viszont mindkét rendszer alkalmazható a gyakorlatban. Azért célszerű az újabb szaknyelv felől kiindulni, mivel az voltaképp a régebbinek a továbbfejlesztése. A paradigmatis jellegű szóképek (trópusok) és a szigmatikus lényegű szóalakzatok (figurák) viszonya Fontanier előtt még tisztázatlan volt: egyes szerzők a szóalakzatok alá rendelték a szóképeket, mások egy szintre helyezték őket. Fontanier már azt állította, hogy a két fogalomcsoport részben fedí egymást. Már ő élt azzal a hozzáadással, kihagyással és sorrendcserével a hármasságával, mely a liège-i retorikában a rendszerezés alapszempontjaként szerepel. A belga kutatók legfőljebb annyiban léptek tovább, hogy a szóképet, illetve a szóalakzatokat bármely képződmény jelentés-, illetve mondattani vetületévé alakították át.

Fogalomrendszerüket annak a föltevésnek a jegyében módosítjuk, mely szerint a költői nyelv retorikájában a metaforának kell központban állnia, mivel a képzelet a hasonlót, az értelem az azonosságot keresi. Más szóval, az számít metaforikus jelentésnek, amit az olvasó nem képes fogalomnak, szótári, azaz elfogadott jelentésnek fölfogni. Minden retorikus eltérést keres. A magunk részéről a befogadásesztétika szellemében azt mondhatjuk, az olvasó számára váratlanul foglalkozunk. A műértelmezés szemünkben nem egyéb, mint állandó ingadozás metaforikus és fogalmi nyelv, ki- és megtalálás között. Ebben az értelemben gondoljuk azt, hogy a metafora értelmezése magában rejtí az irodalmi szövegek megfejtésének a lényegét.

2. Gyakorlati alkalmazás

Amennyiben a váratlant három tényező, hozzáadás, kihagyás és sorrendcsere okozhatja, ezek mindegyike három szinten: az alak-, a mondat- és a jelentéstan síkján képzelhető el.

A morfológiai alakzatok többsége bővítő jellegű. Többségük annyira közismert, hogy nem szorul jellemzésre. Az akrosztikhon, a rím, a neologizmus, a figura etymologica, a hangutánzás és az idegen szó/kifejezés/mondat használata mellett azonban kevésbé ismert változatai is léteznek. A különböző jelentésű, de azonos hangzású szó (antanaklaszisz vagy homonímia) például kétféle szerepkört is elláthat. A közöttük fennálló különbség azonnal érzékelhető, ha összevetjük egymással Ady két versének címét: *Álom álom helyett; Őszben a sziget*. Mindkét esetben egy jelentő áll két jelentett helyett, de a második esetben két szótári jelentés kölcsönhatása, az első címben viszont egy köznyelvi s egy metaforikus jelentés feszültsége idéz elő költői hatást. Többféle alakzat egyidejű szerepeltetése mindig fokozza a nyelvi sűrítést:

„A neandervölgyi a Mészárosok utcáján felmeanderez.”

(Tandori: *Most mintha ráérne, de ebből semmi sem marad a végére.*)

Ebben a sorban a hang-, illetve betűalak már csak hasonló – ezt nevezték az antik retorikusok paranomáziának –, az egyik szót azonban az angolból kölcsönzi a költő, mely magyarul körülbelül a „kószál” megfelelője. A polüptoton (traductio) olykor egész szöveg formaalkotó elveként is szerepelhet; Weöres költeménye, a *Téma és variációk* elejétől végig ugyanazoknak a szavaknak különböző alakjaiból tevődik össze. A paranomázia azután a jelentő alkotórészeinek fölcserélését is jelentheti. Mint

bármely alaktani szerkezetnek, ennek is akkor van költői jogosultsága, ha a két jelentett összefüggésére irányítja a figyelmet. Még talán azt is föltehetjük, hogy az efféle szójátékok többségénél a jelentések feszültsége ironikus hatású. Ha az első jelentett a magasztos lét körébe tartozik, akkor a második a kicsinyes hétköznapiakra utalhat:

„Ne kutassuk, mért reked az öröklét,
amíg akad megfelelő töröklé,
mely az embert kicsit feldobja.”

A retorikai alakzatok a nyelvi közlésnek olyan elvileg adott törvényszerűségei, melyekből koronként más és más lehetőségek valósulhatnak meg. Az alaktani bonyolítás nyilvánvalóan előtérbe került a XX. században, amikor a jelentő világa a figyelem középpontjába került. A mondattani alakzatok használata is efféle kilengéseket mutat. A szintaktikai kihagyás legegyszerűbb formáját, a központozás nélküli írásmódot (paratakszis) köztudottan az avantgarde tette szabállyá. Kosztolányi nem alaptalanul állította, hogy a rövid mondatos írásmódot Gárdonyi fogadtatta el a magyar olvasókkal. Más kérdés, vajon ez az újítás idestova egy évszázad távlatából ítélve, nyereségnek számíthat-e, pontosabban nem szerencsétlen dolog-e, hogy egy történeti érvényű döntés időtálló eszménnyé emeltetett. Maga Kosztolányi stílusából igyekezett kiiktatni a váratlant, s ezért azonosította magát a föllépésekor már érvényben levő rövid mondatos szerkesztéssel. Napjainkban jórészt még mindig fönnáll íróknak és olvasóknak ez a megállapodása, de nem kételkedhetünk abban, hogy bármely más megszokáshoz hasonlóan ez is mulandó lesz. Hiba lenne azzal áztatni magunkat, hogy időtlen eszmény van birtokunkban, hiszen konvencióknak lehetetlenné teszi, hogy elfogulatlanul ítéljük meg Széchenyi, Eötvös vagy Kemény körmondatos írásmódját, s alighanem ugyanez gátolja fordítóinkat abban, hogy lefordítsák James kései regényeit, holott mondattani bonyolításról lemondani annyit is jelent, mint mellőzni az árnyalt gondolkodást.

Az elméletileg megteremtett norma és a tőle eltérő, a figyelmet magára az üzenetre ráirányító szintaktikai alakzatok nemcsak korszaktól, hanem az egyes nyelvek fölépítésétől is függenek, még arra is emlékeztetvén, hogy az indoeurópai nyelvekre kidolgozott retorikák korántsem alkalmazhatók módosítás nélkül más típusú nyelvre. A nem és/vagy számbeli összegzés (szünthészis) például rendkívül gyakori tömörítő fogás a franciában, viszont ritkább a magyarban. Az ilyen eleve adott lehetőségektől eltekintve, a kihagyás főként a XIX–XX. századi nyelvre jellemző. A hiányos mondatot (elleipszis) már a romantikusok kedvelték – Petőfi sorozatára, a *Felhők*re is gondolhatunk –, s az avantgarde hívei tették általánossá. A két irányzat között ebben a tekintetben a szecesszió töltötte be a közvetítő szerepét:

„Göröghon. Szirtek, régi rom,
Ködöt pipáló bús orom.
A lég sűrű, a föld kopár.
Nyáj, pásztorok, fenyő, gyopár.”

(Babits: *Messze . . . messze . . .*)

Az ilyen jelzésszerűség díszítő hatását az expresszionista úgy szüntette meg, hogy más alakzatokkal külön hangsúlyt adott a töredezettségnek. Nemcsak több mondatrészt kapcsolt egy mondatrészhez (adiunctio), hanem egyúttal szinekdochéval is élt, oly módon, hogy a szerkezet vége utólagos hozzátoldás benyomását keltse; vagy kapcsolatos kötőelemek elhagyását (aszündeton/disijunctio) a szinekdochén kívül metaforával, igeneves jelzőkkel, betűrímmel s színes hallással (szüesztheszia) társította:

„Nem mer
közelbe nézni, rút a föld, az ember.”

(Kosztolányi: *Játék első szemüveggel*)

„Piros levéltől vérző venyigék.
A sárga csöndbe lázas vallomások.
Szavak. Kiáltó, lángoló igék.”

(Kosztolányi: *Októberi táj*)

Második idézetünk világosan mutatja, hogy a szintaktikai tömörítés különösen akkor feltűnő, ha morfológiai és szemantikai alakzatok sűrűségével esik egybe. A XIX. századi irodalmunkban ez még sokkal korlátozottabb, többnyire a nagyobb szerkezeti egységek közötti határt jelöli: az induló refrén megakasztásával például a zárlatot jelentheti be, szándékos megállás (reticentia) formájában:

„Húzd, de még se, – hagyj békét a húrnak,”

(Vörösmarty: *A vén cigány*)

Régebbi szövegekben természetesen azért is folytonosabbnak érezzük a mondat szerkesztést, mivel a bennük található kihagyások már éppúgy vesztek szokatlanságukból, mint a halott metaforák. A mutató szavak elhagyása (anakolouthosz) annyira beépült köznyelvünkbe, hogy a mai olvasó már alig fogja fel tömörítő jellegét:

„Hol sírjaink domborulnak,
Unokáink leborulnak,”

(Petőfi: *Nemzeti dal*)

Annál feltűnőbb, ha egy alakzat hosszú idő múltán sem veszít retorizált jellegéből. A zeugma kétségkívül bonyolultabb képlet az anakolouthosznál: olyan szembeállítás, melynek egyik fele mondattanilag befejezetlen, ez azonban önmagában még nem elegendő magyarázat arra, töredékessége miatt nem veszítette el figyelmet fölkelő hatását:

„Az eldobott kő megpihen:
Én céltalan, én szüntelen”

(Arany: *Az örök zsidó*)

Föltehetően arról is szó van, hogy ezt az alakzatot sokkal kevésbé használták ki az utóbbi száz évben. A későbbi fejlődés irányán is múlik, mennyire újítja meg a költő a nyelv retorizáltságát – márcsak ezért is elengedhetetlen, hogy időről időre átértékeljék a hagyományt. Magától értetődik, hogy az irodalom változása nem egyszerűen új alakzatok teremtésével jár, hanem sokkal inkább annyit jelent, hogy valamely régen ismert szerkezeti fogáshoz új szerepkör kapcsolódik. A párbeszéd részeit összekötő szavak elhagyása (abruptio) már jóval Kosztolányi működése előtt megfigyelhető; az *Esti Kornél* „Vendég” feliratú részletében onnan származik az eredetiség, hogy Kosztolányi a beszélők kilétének meghatározatlanságát, egymáshoz való viszonyuknak eldöntetlenségét jelöli ezzel az alakzattal, mintegy megkettőzve a hiányt, nyitva hagyván a kérdést: külső-e vagy pedig belső a lejegyzett párbeszéd.

A mondattani bővítésről elmondottak részben a szintaktikai fölcserélésre is állnak. Mindkettő megkülönböztető föladatot lát el a címekben. A felcserélés azonban nyelvünk szabad szórendje miatt sokkal ritkábban fordul elő. A megfordítás (inversio) például inkább csak ismétléses formában képzelhető el, mely csak akkor veszít viszonylagos egyszerűségéből, ha másik alakzattal, így például köz- és tulajdonnév szinekdochés összekapcsolásával jár együtt – mint Tandori egyik versének címében: *In memory Szomori – van szomori memory*. Mivel a szórendcsere általában érzelmi indítékú és hatású eltérés a logikai rendtől, különösen érvelő szövegekre és romantikus lírai költeményekre jellemző, előre látott ellenvetés megcáfolásaként (prolepszisz/occupatio), illetve a várakozást fölcsigázó késleltetesként (suspensio):

„Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalomad s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félre tedd.”

(Petőfi: *A XIX. század költői*)

„Oh sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsüllyedt boldogság után;
Mint nem sírt senki még
Légfelső pontján fájdalomának,
Ki tud? ki tud?”

(Kölcsey: *Elfojtódás*)

A retorizáltságnak a befogadóra tett hatás a mércéje. Egy-egy alakzat értékének megítélésekor mindig ezt a szempontot kell irányadónak tekintenünk. A bővítés elvileg a sűrítés ellentéte, legegyszerűbb, ismétléses formája hatás tekintetében mégis átmenetet alkot a mondattani alakzatoknak e két csoportja között, amennyiben szaggatottság benyomását kelti:

„Csak a könny, csak a könny, csak a könny hull
s nem kérdi, mire jó?”

(Babits: *Cigány a siralomházban*)

„Most tél van és csend és hó és halál,”

(Vörösmarty: *Előszó*)

Ez az állítás azonban csakis az alaktani ismétlődésre vonatkozik, melynek leggyakoribb formája a kötőszó többszöri szerepeltetése (polüszünдетon/coniunctio). Az elemek közötti viszony ismétlése már szükségképpen bonyolítottságként hívja fel magára a figyelmet, még akkor is, amikor a mondattani egységek a lehető legkisebbek, magyarán a költő egyszerűen tulajdonneveket sorol fel – mint az eposzokban (enumeratio) –, vagy rokonértelmű szavakat rendel egymás mellé, azaz metaboléhoz folyamodik:

„Tanulj dalt a zengő zivatartól,
Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl;”

(Vörösmarty: *A vén cigány*)

Nagyobb egységek halmozása (accumulatio) már önmagában nehezen áll meg, hiszen láncszerűsége elvileg lezáratlan, nyitott. Legtöbbször késleltetéssel társítódik, s a két alakzat kölcsönhatása akkor vagy fokozást (gradatio) eredményez – mint *A Guttenberg-albumba* vagy *A XIX. század költői* prófétáló föltételes szerkezetében –, vagy szembeállítással rekesztődik be:

„Élni először itt e világban
s élni utolszor.
Látni a földet, látni csak egyszer
és soha többé.
Állni a fényben, inni meg enni,
csókba fürödni.
Nézni a kék nefelejcsét a szélben,
barna göröngyön.
Érezni a gondolatok ragyogását
barna fejemben.
Menni a hegyre az éter elébe,
völgybe leszállni.
Lélekezni, fölkiabálni rajongva
az égre, a napra.
Aztán egyszerre vad zuhanással
összeomolni.”

(Kosztolányi: *Harsány kiáltások tavaszi reggel*)

A láncszerű szerkezet legfőljebb egy esetben maradhat lezáratlan: ha közbeékelés szerepét tölti be. Ez a párosítás átmenetet alkot a mondattani bővítő figurák első és második csoportja, a párhuzamosságok és a betétek között. A kitérésnek a párhuzamossághoz hasonló fokozatai léteznek, annak megfelelően, mekkora nyelvi egységet foglalnak magukban. A díszítő jelző (epithetosz) esetében egyetlen szónyi a bővítés, az appositionál már értelmező szerkezet, a hasonlat már mondat értékű is lehet, akár az appositio kidolgozott változata, a körülírás (paraphrázis):

„Midőn az est, e lágyan takaró
fekete, sima bársonytakaró,
melyet terít egy óriási dajka,
a féltett földet lassan eltakarja”

(Babits: *Esti kérdés*)

Valamely nyelvi megnyilvánulásból az számíthat betétnek, ami elkülöníthető a lényegesnek érzett szövegrésztől. A fölösleg különböző erősségű lehet. Egyértelműen tölteléknek (expletio) alighanem csak énekelt szövegek egyes alkotóelemei minősíthetők:

„Egyszer egy királyfi
Mít gondolt magába,
Hə, hə, həñ, ha ha ha,
Mít gondolt magába.”

(Magyar népdal, Bartók gyűjtötte 1918-ban a Pest vármegyei Újszászon.)

Írott művekben legföljebb viszonylagos terjengősség keltheti szószaporítás (pleonaszmosz) benyomását. Nemcsak az érthetőséget, az ismeretek megfelelő adagolását segítheti elő – főként tanító–értekező szövegekben –, hanem a humor vagy az irónia megnyilvánulásaként művészi hatást is kelthet:

„De aztán hirtelen belefáradt ő e permanens ugráskészségbe,
elege lett a jólneveltségből.”

(Esterházy: *Termelési-regény (kissregény.)*)

Ugyancsak az irónia fölszíni mutatójaként gyakori a közbevetésszerű helyesbítés (correctio) és az utólagos hozzátoldás (periphrászis). A vígeposzokra jellemző kevert hangnemet jórészt ez a két alakzat teremti meg:

„Mint a kuvasz (vagy rím okaért: *fecske*)
Elkapja gyors röptében a legyet:
Hamar felfogta e szót a menyecske;”

(Arany: *Bolond Istók I.*)

„Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott,
Sőt *tett* is valamit (kártyára kivált); (. . .)”

(Arany: *Az elveszett alkotmány*)

Megkockáztathatjuk a föltevést, hogy általában nem teljesen kiiktatható betét kelt ironikus hatást. A függetleníthető kiszólás rövidebb formái, a közbevetett fölkiáltás (epiphonéma) vagy az ódai fölütésből úgyszólván elmaradhatatlan megszólítás (apostrophé/vocativus) a szóbeli közlést utánozza. A bővítő alakzatoknak e két típusa között ismét akad átmenet: az idegen nyelv utánzása (imitatio) arra emlékeztet, hogy az irónia hangnemet is jelent. Esterházy korábban idézett mondatában a személyes névmás nemcsak fölösleges, hanem idegenszerű is. Ez a figura természetesen nagyobb nyelvi egységre is kiterjedhet:

„félt a várostól, sivatagba vágott,
ahol magány és békesség övezze;”

(Babits: *Jónás könyve*)

A célhatározói mellékmondatban szereplő felszólítás alighanem latinizmus, s így értéke egyszerre régiesség és ironia. A rájátszásszerű, kifordított stílusutánzat, a paródia természetesen nemcsak betét lehet, hanem a mű egészét is kitöltheti, s ilyenkor az idézet és az új szöveg kölcsönhatása a sorrend különféle bonyolítására ad lehetőséget.

A betét mindig kikapcsolja a főszöveg terét és idejét. Különösen az értekezésre és a történetmondásra jellemző a jelentéstől és mondattani szerkezettől független közbevetés (parentheszisz). Széchenyi ezzel az alakzattal töri meg gondolatmenetének vonal-szerűségét, így ingatván meg hallgatóinak, illetve olvasóinak hitét a célelvűségben, és az elbeszélő is ilyen zárójeles szerkezettel válthat át az események szintjéről a történetmondásra:

„ – Dalos Eszti szép leány volt, de árva.
Fiatal még a mezei munkára;

Sanyarú volt beleszokni:
Napon égni, pirosodni,
– Hűvös éj lesz, fogas a szél! –
Derekának hajladozni.”

(Arany: *Tengeri-hántás*)

A közbeiktatás döntően befolyásolja a szöveg időszerkezetét. Nemcsak a máskor és másutt történeteket hozhatja egymás szomszédságába az elbeszélés síkján, hanem lassíthatja, sőt meg is állíthatja a történetmondást. A leírás különböző formáit a betétnek ehhez az utóbbi típusához sorolhatjuk. A leírás voltaképpen többféle alakzat összehatásának eredménye: idő- és/vagy térbeli részleteket halmoz színekdochés elrendezésben, azaz nagyobb és kisebb egységek megkülönböztetésével. A hely, az élőlény külső vagy belső leírása, a kettőt egyesítő jellemkép, az eddig említett formákat mind felölelő összetett leírás (tableau), a Kemény Zsigmond *Széchenyi Istvánról* írott szövegében gyakori párhuzamos leírás – több jellem összehasonlító elemzése – lényegében megakasztják az elbeszélés menetét, a megelevenítő leírás (hüpotüposzisz) viszont az állóképet már időbeliséggel igyekszik fölruházni, az időbeli folyamat leírása – például Petőfi versében, a *Kis-Kunságban* – pedig már kifejezetten átmenet leírás és történetmondás között.

Zárójelt könnyebb nyitni, mint lezárni. Az elsődleges folytonosságra való visszaváltás alighanem legtöbbször a betétet közvetlenül megelőző részlet ismétlésével (retroactio) történik. Szónokoknak és értekezőknek úgyszólván nélkülözhetetlen fogásáról van szó, mely azonban bármely érvelő vagy elmélkedő hangnemű szövegben előfordulhat:

„(. . .) tudta,
balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
századokon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves
jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem – jól tudta ezt a hegyi hírnök”

(Babits: *Mint különös hírmondó . . .*)

Ez a visszakapcsoló alakzat a betétnek gondolatmenetbe helyezését segíti, s így átvezet a logikai jellegű szintaktikai szerkezetekhez, melyek a párhuzamosságok és a betétek mellett a mondattani bővítések harmadik típusaként tarthatók számon. Ezek közül az antithézisz a legelterjedtebb, mivel a legkülönbözőbb arányokkal elképzelhető. Olykor egészen nagy szerkezeti egységek szembenállását jelöli, máskor két versszakot állít szembe – mint Arany *Civilisatio* című versében –, ismét máskor néhány szón belül idéz elő váratlan hatást:

„Keresek egy csodát, egy titkot,
Egy álmot. S nem tudom, mit keresek.”

(Ady: *Egy párisi hajnalon*)

A szembeállítás magától értetődő rokonságban áll a párbeszéddel. Ennek bizonyítékául elég arra hivatkozni, hogy tétel és ellentétel gyakran belső párbeszéd részeként kerül szembe egymással, nemcsak vallomásos önéletírásokban, naplókban, regények belső megközelítésű részleteiben, hanem olyan lírai versekben is, mint például Arany kései szövegei közül a *Hagyaték*. Némi túlzással azt is mondhatnók: a párbeszédnek csak csökevényes, kátészerű kérdésekből és feleletekből álló formája nem rokonítható a szembeállítással:

„Első színe? Akár a rab
ítélethirdetéskor.
A második? Mint katonák,
kik eltévedve, most nagy és puha
csomókban hullanak alá.
S a harmadik? A harmadik színe –
te vagy.
Gyönyörűséges, háromszínű lobogó!”

(Pilinszky: *Háromszínű lobogó*)

A káté-formának a nevelő célzatú művekben jut megkülönböztető szerep. Voltaképpen a legtöbb értekezésen fölismerhető ennek a szerkesztési elvnek a nyoma. A még nyilvánvalóbban logikai alakzatok érvényességi köre azután már kívül esik a szépirodalmon, ezért tárgyalásuktól itt eltekinthetünk. Azt természetesen korántsem tagadjuk, hogy a hiányos vagy fordított sorrendű következtetés olykor a szépirodalomban is lehet formaalkotó elv, különösen erősen gondolati jellegű szövegekben. József Attila *Talán eltűnök hirtelen* . . . kezdetű versében az első két sor tételhez hasonlítható, melyet tizenhat sornyi kifejtő érvelés követ, a kétsoros zárlat pedig ebből levont következtetés. A költemény időszerkezetét megvizsgálva kitűnik, hogy a zárlat előzménye a fölütésnek, tehát a két tétel a szöveg erősen kidolgozott, múlt idejű középső és rövid, jelen idejű utolsó részében fogalmazódik meg, a jövőre kitekintő végkövetkeztetés pedig az első helyre került.

József Attilának ez a késői alkotása a kidolgozottságnak és a sorrendcserének egyidejű jelenlétét mutatja. A mondattani bővítés gyakrabban társítódik kihagyással. Megesik, hogy a történetmondó elhagyja a múlt időt és helyette a jelent szerepelteti – mint Kosztolányi, amikor *Petőfi Sándorka* című prózai szövegében elbeszélőjével ily

módon hozza közelebb a történetbefogadóhoz azt, ami 1822 szilveszterén történt. Hasonló szerkezetnek tekinthetjük a szám- és személy-fölcserélést. Az *ágyam hívogat* című költeményében Ady a személyes kifejezésmódot személytelennel, az „én”-t főnévi igenevekkel cseréli föl, az önmegszólító versekben a címzetre utaló „te” kerül a küldőt jelölő első személy helyébe. Hasonló kerülővel nemcsak a beszélőre és hallgatóra, hanem közjük iktatott történelem személyeire is utalhat a szöveg. A *helység kalapácsa* elbeszélője körülíráshoz (periphrászis) folyamodik, amikor a „menny szolgája”-ként említi a tiszteletest, Vörösmarty nem írja le Káin nevét *A vén cigányban*, mivel föltételezi, hogy a *Biblia* nyelvét olvasóival közösen beszél, s a közvetett megnevezés (pronominatio) még jobban hangsúlyozza a mitikus idő példázatszerű, örök ismétlődését. E két utóbbi – egymással közeli rokonságot tartó – alakzat az értékelés előnyös megváltoztatásával is együtt járhat, ám a szépítés (euphémizmus) már legalább annyira jelentés-, mint amennyire mondattani alakzat. Ugyanez a kettősség áll a kiaszmszura, mely hosszabb kifejtést pótol ugyan, de a benne található kettős szembeállítás és tükörszimmetrikus elrendezés maga is szintaktikai bonyolítottságot jelent:

„Mit az élet megvon, megadják a holtak.”

(Arany: *Toldi szerelme*)

Hol a határ mondat- és jelentéstani alakzatok között? Erre a kérdésre azért nehéz válaszolni, mert bármely szintaktikai figurának van szemantikai megfelelője, s a kettő között sokszor árnyalatnyi az eltérés. Kölcsey versének, az *Elfojtódás*-nak első szakaszában a késleltetett állítmány miatt a várakozás fölcsigázása elsősorban mondattani okra vezethető vissza, Szabó Dezsőnek Kosztolányi ellen írott cikkében a késleltetést főként jelentéstani tényező okozza:

„Ha majd halála után, mint ahogyan nálunk fájdalmas szokás, végre felfedezik, akkor végleges irodalmi helyét a Kunosok, Sujánszkyak és Vachottak biedermeyeresen finom, halk muzsikájának kórusában fogják megjelölni.”

(Szabó Dezső: *A pozitív irodalmi munkáról*)

A különbség azonban nem több hangsúlyeltolódásnál; csak az ideáltípusok szintjén tartható fenn a szembeállítás, mely szerint a mondattani alakzatok gyakran egy jelentetthez több jelentőt, a jelentéstaniak viszont egy jelentőhöz több jelentettet kapcsolnak. A szemantikai figurák elhasználódása teljesen hasonló a szintaktikai figurakéhoz: a jelentésátvitel idővel már csak jelentéskiterjesztésnek számít, a trópusok katakhréziszszekké szelődülnek.

Minden jelentéstani alakzat három alaptípus leszármazottja. A szinekdoché faj és nem, a metafora két faj, a metonímia két nem között jelöl kapcsolatot. Hármójuk közül a rész–egész összefüggést kifejező szinekdoché a legalapvetőbb, mivel a másik kettő levezethető belőle. A metafora két szinekdoché eredménye, azaz a hasonlóságot elvonatkoztatás és konkretizálás művelete hozza létre. Kosztolányi előbb eltekint a lélek tulajdonságainak többségétől, csupán néhány ismérvét tartja meg, majd olyan szót keres, melynek jelentéskörébe beleférnek e kiválasztott sajátosságok. A metafora

két egésznek a közös részére vonatkozik. Teremtése tulajdonságok besorolását igényli, olyan tevékenységet, amely Gilbert Ryle szerint osztályozási hibának tekinthető:

„Lelkem, te is, te is –
ne bot és vászon –
légy zászló.”

(Kosztolányi: *Zászló*)

A metafora csakis akkor tekinthető egyértelműen bővítésnek, ha kételemű, vagyis a hasonlóan kívül a hasonlított is föl van tüntetve a szövegben. Ha a két részelem együtt birtokos szerkezetet alkot, akkor a metafora díszítő jellegű. Kivételt alighanem egyedül az igeneves szerkezet jelent:

„Hasztalan, hogy új virágba
Borul ismét a fa ága,
S új szerelmet ünnepel:
Kit vidítson meddő éke?
Egy fuvallás . . . azzal vége:
Váltja szemfödő lepel.”

(Arany: *Kies ősz*)

A díszítő hatástól merőben különbözik az a megmagyarázó jelleg, amelyet a metafora összetevői közé helyezett létige vált ki az előbb idézett Kosztolányi-versben. A kettő között helyezhető el az appositio. Amennyiben a hasonlított áll az élen, a szerkezet díszítést, ellenkező esetben tanítást lényegít át elmélkedéssé:

„Emlékezet!
Te összetört hajónk egy deszkaszála,
Mít a hullám s a szél vizzálya
A tengerpartra vet . . . —”

(Petőfi: *Emlékezet! . . .*)

„A vad kovács, a szenvedés
sötét pörölllyel döngöl engem,”

(Kosztolányi: *A vad kovács*)

A kétértelmű metafora részalkotóit természetesen legtöbbször hasonlító szó köti egymáshoz. Hasonlat és metafora viszonyának megítélése többször is változott az idők folyamán. A klasszicisták a metaforát tartották összevont hasonlatnak, a romantikusok a hasonlatot megmagyarázott metaforának. A romantika óta hozzá foghatóan alapvető változás még nem következett be a költői jelrendszerben, az utóbbi két évszázadban írt művek zöme a romantikus álláspontot tükrözi. Bizonyos tekintetben visszatérést jelent ez Arisztotelész álláspontjához, amennyiben a hasonlatot a metafora alá rendeli. Bármennyire is módosulhat a jelenleg érvényes megszokásrendszer elavulásával az alakzatoknak a romantikától örökölt értékelése, ennek a viszonynak a megítélése aligha változhat, hiszen a hasonlat is magában rejt két szinekdochét: a hasonló itt is rokon a példával, mely szemlélteti a hasonlítottat.

A megmagyarázott metaforának tanító jellege miatt korlátozott a hatása, a jelzőnek azért, mivel metaforikus kisugárzása csakis a jelzett szóra vonatkozik. A határozói s főleg az igei metafora viszont bővítés mellett már kevésbé egyértelműsíthető:

„Havas csúcsával nézi a napot
Daloknak szent hegye: a lelke,
Gonosz tárnáktól általverten.”

(Ady: *Búgnak a tárnák*)

„s künn a köd fejér tejébe
aranytojást ver a hold:

(Babits: *Haláltánc*)

Általában minél kevésbé lehet határozottan díszítő vagy tanító jellegűnek minősíteni a metaforát, annál kevésbé lehet fönntartás nélkül jelentéstani bővítésnek tekinteni. A nem jelenlevőnek vagy halottnak sírversekben gyakori megszólítása, illetve megszólaltatása (proszopopoeia) például tényleges beszélőt álcáz látszólagossal, tehát hasonló személycserét hajt végre, mint az önmegszólítás. Hasonló helyettesítés figyelhető meg a megszemélyesítettéről szóló történet elbeszélésében (fabulatio): Babits belső párbeszédet személytelenít el, amikor a Vágy és a Bánat szavait idézi *Két nővér* című költeményében. A bonyolultabb jelentéstani alakzatok közül még a kevert metaforát sem könyvelhetjük el tiszta bővítésnek. Igaz ugyan, hogy ebben az alakzatban ugyanannak a szónak az átvitt, metaforikus jelentése szótári, bevett jelentéssel egészül ki, de a metaforikus részlelem el is hallgat valamit, a hasonlított nincs megnevezve:

„Krisztus könnyeit fogjuk inni a nádfödelű pajtában és
szilvóriumot”

(Kassák: *A ló meghal a madarak kirepülnek*)

Költői nyelv elképzelhetetlen jelentéstani kihagyás nélkül, mivel az irodalmi hagyomány emléke kitörölhetetlen, új mű csak régiekhez képest írható. Író és olvasó közös hagyománya abban nyilvánul meg, amire a szöveg nem idézettel, csak utalással (allusio) emlékeztet. Léteznek nagyobb és kisebb közösséghez tartozó szokásrendszerek. Arany a *Mindvégig* utolsó előtti sorának közbevetésszerű hasonlatával a tücsök és a hangya meséjére céloz, mely egész Európa közös kultúrkincsének része, József Attila *Karóval jöttél*... kezdetű szövegének egy történeti utalása viszont már csak azoknak a népeknek szól, amelyek éltek török hódoltságban, s így ismerték a Hét Toronyba zártak sorsát. Még szűkebb kör értheti igazán Adynak ezt a verscímét: *Nekünk Mohács kell*. Ez utóbbi már nem is annyira utalás, mint inkább metalepszisz: a beszélő azt nevezi meg, ami megelőzte a jelentettet. Hasonló szerkezet a nyelvtani személyek használatában is elképzelhető: *Teveled az Isten* című költeményében Ady látszólag csak máschoz szól, valójában magát is a címzettek közé sorolja, Arany a *Visszatekintésben* színleg csak saját életútjáról ad elégius értelmezést, holott másokra is gondol, Petőfi többeket támad, mint akikre céloz, amikor azt állítja: „Vannak hamis próféták”. E három példa közös nevezőre hozható: a szöveg mindegyik esetben társítással (associatio) jelzi azokat, akiket minősít.

A kétértelmű metaforát leszámítva, az alapvető jelentéstani figurák mind a kihagyás és a bővítés kettős műveletének eredményei. A szinekdoché ugyan elsődlegesen az értekező és a leíró műnem jellemzője, de alapvető fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy más jellegű szövegekben is előfordul. A *Szondi két apródja* végén a rész egész helyett áll, az átok a Szondit célba vevő szemre és az őt lefejező karra vonatkozik; *Az emberek* szövegében az anyag jelenti a belőle készült dolgot, a vas a fegyvert; *A magyar nemes* címe alakilag egyes számú ugyan, de többest pótol; a *Jónás könyvében* olykor a nem szerepel a faj helyett, a hal szó utal a cetre; a *Miatyánkban* viszont ennek fordítottjával találkozunk, hiszen a kenyér az élelem helyett áll; Berzsenyi *Az ifjúsághoz* intézett soraiban az elvontat nevezi meg a konkrét helyett, általában az ifjúságot búcsúztatja, holott saját zsenge korára gondol. A szinekdoché sajátos válfaja, a tulajdon- vagy köznévnél másik tulajdon- vagy köznével fölcserélése (antonomázia) is gyakori irodalmunkban: Jóó György és Esti Kornél beszélő név, Berzsenyi *Forr a világ* . . . kezdetű versében Titusként emlegeti I. Ferenc királyt, Babits a Martinuzziak koraként jellemzi az I. világháború utáni Magyarországot *Politika* című költeményében, Esterházy úgy idéz Bojtár Endrétől, hogy bohókásan „kis-bojtárom”-nak titulázza irodalmár barátját.

Már Du Marsais látta, hogy a metonímia – szemben a metaforával – úgy kapcsolt össze egymással két jelentettet, hogy azok részben sem fedik egymást. A szinekdochéval a rokonság onnét származik, hogy ez a két jelentett mindkettőt magában foglaló nagyobb egységen belül helyezhető el. Tekintettel arra, hogy ez logikai összefüggőséget tételez föl, a metonímia a történelmes műnemek, az epika és a dráma létezési módjának alapfeltétele; de azért lírában is előfordul, különösen klasszicista vagy gondolati jellegű versekben. *A közelítő télben* okozat helyett ok, szellő helyett Zephyr szerepel, a *Liszt Ferenchez* intézett ódában az eszköz, a zongora képviseli a célt, a zenét, a *Mohácsban* a következmény, a csatavesztés jelöli annak okát, a széthúzást és fejetlenséget, *A két szomszédvár* címe a bennük lakó két családra utal, tehát a tartalmazó van föltüntetve a tartalom helyett, *A franciaországi változásokra* végzavai Párizst, a helyszínt említik, de az olvasónak ott végbement eseményekre kell gondolnia, az *András és Béla* szövegében a katonai s politikai hatalom kettősségét Vörösmarty e jelentettek hagyományos jelével, karddal és koronával fejezi ki, s *A vén cigányban* is régi megszokáshoz folyamodik, amikor úgy utal az érzelmi világra, hogy a szívet emlegeti, tehát anyagi dologról beszél, holott szellemre gondol.

Példáinkból az sejthető, hogy a metonímiák többsége megfáradt trópus. Az oksági viszony mindig indokot tételez föl s ez idővel elveszti rejtettséget, nyilvánvalóvá lesz. Majdhogynem azt is állíthatjuk, hogy az egyelemű metafora is akkor avul el, ha az olvasó metonimikus összetevőt vesz észre benne. Számtalan megszemélyesítés (prosopopoeia/personificatio), élő elvonatkoztatás (allegória), egész szövegrészen végigvitt allegorismus, testrészt megelevenítése (subiectificatio) és mythologismus igazolhatja a tételt. A metafora újszerűsége lényegénél fogva történelmi képződmény. *Az eltévedt lovas* címében szereplő metafora azért számít jelképnek, mivel jelenleg nem létezik olyan metonimikus megszokás, melynek alapján egyetlen, kizárólagos hasonlítóhoz hozhatnók összefüggésbe.

Az elmondottakból könnyen azt lehetne hinni, hogy a költői nyelv fejlődése jórészt új egyelemű metaforák teremtésén múlik. Ezt túlzás hangoztatni anélkül, hogy emlé-

keztetnénk arra: a metaforának egy sor származéka is szüntelenül új változatokkal gazdagítja a jelentéstani kihagyás és bővítés társításait. Az oxymoron például látszólag kételemű metafora, csakhogy a két jelentőhöz tartozó két jelentett kölcsönösen tagadja egymást, és az egész szerkezet olyan másodlagos jelentettet hoz létre, mely már éppúgy nem azonosítható, mint a jelkép hasonlítottja:

„Künn zengnek sarjadó, kakukszavas misék,
benn üdít eleven, kriptai frissesség.”

(Babits: *Introibo*)

Hasonló feszültség a beszédhelyzetben és a hangnemben is megnyilvánulhat. A retorizáltság fölszíni megnyilvánulásaiként értelmezhető stílusalakzatok közül a jelentéstani kihagyásnak és bővítésnek e legbonyolultabb formái vezetnek tovább a művek mélyebb jelentésrétegei felé. *Ady Endrének* 1911-ben címzett versében Babits a kettejük által néhány évvel korábban elindított és még egyáltalán nem befejezett küzdelmet új irodalomért túlzással (hüperbolé) hajdani messzeségbe távolítja, Ady a *Rendben van Úristen* címében állításként szereplő mondatot a vers szövegében kifordított jelentéssel (reversio) ismétli meg, Kosztolányi pedig lényegénél fogva megválaszolatlan kérdéssel zárja *Számadás* című kötetét:

„Mi volt a mi bajunk korábban,
hogy nem jártunk a föld porában?
Mi fájtsz szívednek és szívemnek
Caesar, Napóleon korában? ”

(Kosztolányi: *Ének a semmiről*)

A költő ellenkezőjére változtathatja valamely mondat vagy mondat sor jelentéstani értékét. Eötvös József *Én is szeretném . . .* kezdetű versében látszólag állít, valójában tagad egy költészetfölfogást, és így a túlzás ellentétéhez, a lefokozáshoz (litotesz/diminutio/understatement) folyamodik; Kosztolányi *Levél egy regényhamisítványról* című írásában látszólag egy olvasótól kér tanácsot (communicatio) *Az elsodort falu* megítélésekor, Ady elleni kifakadását pedig látszólagos engedményekkel (concessio) vezeti be, mindazt elősorolván, ami visszatartja attól, hogy közölje véleményét; Arany színlelt elhallgatással (praeteritio) indítja *Letéstem a lantot* című költeményét, és a refrénben is állító kérdést (deliberatio) fogalmaz meg; Ady többször – így a *Gonoszak a halottak* című versében – szidva dicséri önmagát (aszteimosz); Kosztolányi látszólagos belenyugvással (epitropé/concessio/missio) veti alá magát az ostobák uralmának, *Már megtanultam* kezdetű szövegében, Tandori pedig korai egysorosában dicsérve szidja a megszólítottakat:

„Tévedhetetlenek velünk.”

(*Tévedhetetlenek*)

Példáink egytől egyig szembeállítást foglalnak magukban. Látszat és való kibékíthetetlen ellentétét fejezik ki, s ez az irónia megnyilvánulása a stílus fölszíni szerkezetei szintjén. Ha elfogadtuk, hogy a metaforában a mondat és a megnyilatkozás jelentése elválnak egymástól, akkor arra kell következtetnünk: az iróniának csalhatatlan jele, hogy

a kétféle jelentés úgy viszonylik egymáshoz, mint valaminek állítása és tagadása. Az ironia ennyiben közeli rokona a metaforának.

Kettejükét nevezhetjük a legösszetettebb stílusalakzatoknak, hiszen működésük föltételezi az egyszerűbb figurák létét. Egyúttal tovább is vezetnek a műalkotás mélyebb jelentésrétegeihez, idő- és térszerkezeteknek, beszédhelyzeteknek és érték-szerkezeteknek összességéhez. Emlékeztetnek arra, hogy a retorika csakis úgy használható a mai irodalomtudományban, ha jelelméletté s hermeneutikává fejlesztik tovább.

IRODALOM

- Christine Brooke-Rose*: A Grammar of Metaphor. London, 1958.
H. Lausberg: Handbuch der literarischen Rhetorik. München, 1960.
Gérard Genette: Figures. Essais. Paris, 1966.
Marcus B. Hester: The Meaning of Poetic Metaphor. An Analysis in the Light of Wittgenstein's Claim that Meaning is Use. The Hague–Paris, 1967.
Dumarsais–Fontanier: Les tropes. Genève, 1967.
Pierre Fontanier: Les figures du discours. Paris, 1968.
Gérard Genette: Figures II. Essais. Paris, 1969.
Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Bp., 1969.
A. Kibedi Varga: Rhétorique et littérature. Études de structures classiques. Paris, 1970.
William J. Brandt: The Rhetoric of Argumentation. Indianapolis–New York, 1970.
Le groupe μ (J. Dubois–F. Edeline–J. M. Klinkenberg–Ph. Minguet–F. Pire–H. Trinin): Rhétorique générale. Paris, 1970.
Gérard Genette: Figures III. Paris, 1972.
Paul Ricoeur: La métaphore vive. Paris, 1975.
Du Marsais: Traité des tropes, suivi de Jean Paulhan: Traité des Figures ou La Rhétorique décrite. Paris, 1977.
Le groupe μ : Rhétorique de la poésie. Bruxelles, 1977.
(Vigh Árpád szerk.): Helikon 1977/1.
Tzvetan Todorov: Théories du symbole. Paris, 1977.
Tzvetan Todorov: Symbolisme interprétation. Paris, 1978.
John R. Searle: Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge, 1979.